

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΓΑΛΟΨΥΧΙΑ

**Η μέγιστη αριστοτελική αρετή
ως το «μέγιστο μάθημα» της δικαιοσύνης**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΓΑΛΟΨΥΧΙΑ

Η μέγιστη αριστοτελική αρετή
ως το «μέγιστο μάθημα» της δικαιοσύνης

«Πολιτικόν ο άνθρωπος»..
..«η δε δικαιοσύνη πολιτικόν»¹

Εισαγωγή

I. Άνθρωπος – Πολιτεία – Δίκαιο

II. Μεγαλοψυχία

III. Αρετή – Δικαιοσύνη – Ελευθερία: ο μεγαλόψυχος ως ύψιστο σύμβολο

IV. Το μέγιστο μάθημα

Η φιλοσοφία του δικαίου συνδέεται με την ειδική φύση του ανθρώπου γιατί το δίκαιο ανήκει στην ειδική ουσία και φύση του ανθρώπου.

Ο Πλάτων θεωρεί την δικαιοσύνη ως καθοριστική και ρυθμιστική των τριών μορμών της ψυχής δύναμη που συντονίζει την αρμονική συνεργασία (του λογιστικού, του θυμοειδούς, του επιθυμητικού). Η δικαιοσύνη ως αρετή ανυψούται εις τελείαν αρετήν και η άσκησης αυτής προϋποθέτει την συνδρομήν και συνύπαρξιν των άλλων κυρίων αρετών, δηλαδή της ανδρείας, της σωφροσύνης, της σοφίας.²

Αναφερόμενοι στον Πλάτωνα, αλλά και στην προκείμενη μελέτη δεν έχουμε την πρόθεση να ερμηνεύσουμε ειδικά θέματα φιλοσοφίας του δικαίου. Ειδικά στον Πλάτωνα βλέπουμε τον αρχηγέτη της φιλοσοφίας, ένα μεγάλο επαναστάτη που προσκαλεί και προκαλεί πάντοτε σε νέους στοχασμούς. Αλλά ο μεγάλος μαθητής του, ο Αριστοτέλης, διεφώνησεν μεν προς τον διδάσκαλό του, αλλά και συμφωνεί προς τον Πλάτωνα και συνεχίζει και την Πλατωνική, αλλά και την μεγάλη ελληνική πνευματική παράδοση. Εδώ εμείς προσβλέπουμε περισσότερο στα σημεία εκείνα της συμφωνίας όπου ο Αριστοτέλης εδραιώνει ακόμη καλλίτερα, πληρέστερα, το κήρυγμα, το μήνυμα της Πλατωνικής επανάστασης και καθίσταται και ο ίδιος δημιουργός με παντοτεινή παρουσία και διάρκεια. Ο Πλάτων μας μίλησε, καλλίτερα κορυφώνει τη δι-

1. Αριστοτέλους Πολιτικά 1253^a - 1253^b

2. Πλάτων, Πολιτ. Δ 433e12-434a¹. Νομ. Α 630c

δασκαλία του, στο «μέγιστο μάθημα», στο μέγιστο μάθημα της δικαιοσύνης, στην ιδέα του αγαθού.³

Ορισμένες συγγραφείς⁴ στη φιλοσοφία του δικαίου του Πλάτωνος τονίζουν τη σημασία της πλατωνικής ανθρωπολογίας εις την θεμελίωση του δικαίου και επισημαίνουν και υπογραμμίζουν το μεγαλείο και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου που προσέδωσε με την φιλοσοφία του εις την ύπαρξιν του ανθρώπου. Με ενδιαφέρον επικοινωνούμε και παρακολουθούμε αυτή την ερμηνευτική προσπάθεια: Η Πλατωνική ανθρωπολογία κατά την γνώμη μας είναι αρχετυπικής σημασίας θεμελιώδης διδασκαλία της Πλατωνικής φιλοσοφίας, η οποία δεν έχει κατά την γνώμη μας, αρκούντως αξιοποιηθεί.

Ο Πλάτων στο μέγιστο μάθημα της δικαιοσύνης ως προσπαθήσαμε να δείξουμε,⁵ διανοίγει και αποκαλύπτει το μέγιστο τόλμημα του ανθρώπου, του θεωρητικού ανθρώπου (προσωπικό, μοναδικό Πλατωνικό δημιούργημα και επίτευγμα) να συλλάβει την ολότητα του κόσμου της θεωρίας, ενέργημα που προϋποθέτει και το μέγιστο της ατομικής ελευθερίας, στον ανοιχτό ορίζοντα της σκοποθεσίας του νου και της ολοκλήρωσης του ανθρώπου.

Αλλά δεν είναι μόνο η φιλοσοφική ανθρωπολογία του Πλάτωνος που δεν έχει αξιοποιηθεί, αλλά κατά την γνώμη μας, το ίδιο πρέπει να υποστηρίξουμε και για την φιλοσοφική ανθρωπολογία του Αριστοτέλους.⁶ Η ερμηνεία βασικών γνωρισμάτων της γνωστικής – ηθικής – πολιτικής ύπαρξης της φιλοσοφίας του είναι δυνατόν να αποτελέσει μια αξιοσημείωτη συμβολή στη φιλοσοφία του δικαίου. Ο Αριστοτέλης αναπτύσσει σε σημαντικές ανθρωπολογικές συλλήψεις το ειδικό μεγαλείο του ανθρώπου τόσο προς την διάσταση της γνώσεως όσο και προς την σφαίρα του ήθους και της ελευθερίας: ο άνθρωπος διακρίνεται ως ένα ον που ξεχωρίζει από όλα τα άλλα όντα: η δέσμη των ειδικών ανθρωπίνων δυνάμεων και δυνατοτήτων που εκδηλώνονται κατ' εξοχήν εις τον αγώνα για τη γνώση, τη θεωρία, την ελευθερία, την ολοκλήρωση του ανθρώπου, ολοκλήρωση η οποία κορυφώνεται ως ιδιαίτερο και μοναδικό μεγαλείο προς την ύψιστη γνώση και αρετή, μας προσφέρουν ένα ανοικτό ορίζοντα εις την ερμηνευτική προσπάθεια.

I.

A. Ο Αριστοτέλης φρονεί ότι ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικόν όν, τείνει στη δημιουργία πόλεων για να ολοκληρώσει την ύπαρξιν του μέσα σε αυτήν. Ο άνθρωπος δύναται μόνον εντός της ανθρωπίνης κοινωνίας να αναπτυχθεί πλήρως, διότι η ανθρωπίνη κοινωνία, η πόλις, περιλαμβάνει και περικλείει όλην την ζωήν. Το κράτος,

3. Γεωργίου Αντωνοπούλου: Το «μέγιστο μάθημα» της δικαιοσύνης. Η πλατωνική ιδέα του αγαθού και ο καντιανός ηθικός νόμος ως ύψιστες αρχές του δικαίου. Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας, «Περί Δικαιοσύνης», Αθήναι, Μάϊος 1987. Βλ. «Περί Δικαιοσύνης» Ε.Φ.Ε. 1989, σελ. 9-19.

4. Βλ. υποσ. 3, βλ. και A. Verdross, *Abendländische Rechtsphilosophie*, 1963, σελ. 31.

5. Βλ. υποσ. 3.

6. Γεωργίου Αντωνοπούλου, Πολιτική ύπαρξη. Πολιτική φιλοσοφία ως φιλοσοφία της αρχαίας φιλοσοφίας, τομ. Α. Αθήναι 1980, σελ. 43.

ως εκ τούτου είναι ο σκοπός προς την οποίαν τείνουν οι άνθρωποι και οι θεσμοί. Οι άνθρωποι συνέρχονται εις μίαν κοινωνίαν διά να κατακτήσουν ευδαιμονίαν και αυτάρκειαν. Ο άνθρωπος είναι ζών πολιτικόν, αλλά και «η δε δικαιοσύνη πολιτικόν». Η εις μίαν κοινωνίαν κυριαρχούσα τάξις εξαρτάται από τας αποφάσεις του ισχύοντος εις αυτήν δικαίου, η «δε δίκη του δικαίου κρίσις». Ερμηνεύοντας κανείς την περί φυσικού δικαίου διδασκαλία του Αριστοτέλους από την σκοπία της Τελεολογίας του και της πνευματικής - λογικής του φύσεως, προκύπτει ότι ο άνθρωπος ωθείται προς την δημιουργίαν κοινωνιών αλλά και από το χρέος να ζει εντός αυτής. Εκ τούτου προκύπτει ότι ο άνθρωπος οφείλει να πειθαρχεί εις την κοινωνικήν τάξιν διότι άνευ αυτής δεν είναι δυνατόν να υφίσταται μια κοινωνία. Επειδή η κοινωνία έχει ως ύψιστο στόχο την ανάπτυξιν και ολοκλήρωσιν της προσωπικότητας του ανθρώπου «του ευ ζην ένεκα», έπεται ότι η ουσία του ανθρώπου ορίζει το δίκαιο της κοινότητας (Vergtross).⁷ Σκοπός της πόλεως είναι να ζει ο άνθρωπος σύμφωνα με τους νόμους της αρετής για να κατακτήσει την αξιοπρέπεια και το μεγαλείο που ανήκει εις τον άνθρωπο ως «ανθρώπινο» ον. Τούτο εκφράζει τον ύψιστον ορισμόν της πόλεως δι' όλους, αλλά κυρίως για κάθε μεμονωμένο πολίτη. Ως εκ τούτου, το δίκαιο προς το οποίο αποβλέπουν οι νομοθέται πρέπει να έχει ως στόχον το κοινόν συμφέρον, η δε δικαιοσύνη καθορίζεται ως προϋπόθεση για την ευδαιμονία της κοινωνίας και την διατήρησιν αυτής.⁸

Η αλληλεξάρτηση και συνυφή πολιτική υπάρξεως και δικαιοσύνης υπάρξεως του ανθρώπου - θεμελιακές μορφές της υπάρξεως, που συνυπάρχουν στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία του δικαίου, αλλά και της πολιτείας, ή άλλως της πολιτικής φιλοσοφίας, μας οδήγησε σε μια ερμηνευτική προσπάθεια, ειδικότερα, της αρετής (δικαιοσύνη) και του μεγαλείου του ανθρώπου στη φιλοσοφία του Αριστοτέλους ή διαφορετικά: του κόσμου που διαγράφουν τα θεμελιακά γνωρίσματα του ανθρώπου που ορίζεται ως ζών λόγον έχον. Ακριβώς οι κλασικοί ορισμοί μας παρακινούν εις την ερμηνευτική διερεύνηση της φύσεως και του μεγαλείου του ανθρώπου. Τι κάνει τον άνθρωπο «άνθρωπο», ως θα έλεγε ο Kant.

Καθορίζοντας την δικαιοσύνη ο Αριστοτέλης ως έξιν και συνδέοντας την δικαιοσύνη με το εκούσιον και την προαίρεσιν, εισάγει την έννοια της ελευθερίας στη σφαίρα της αρετής και ειδικότερα συνδέει την εσωτερική ελευθερία του ανθρώπου με το δίκαιο.⁹

Ο Αριστοτέλης εκτιμώντας το καθολικό εύρος και την διάστασιν της δικαιοσύνης, την ονομάζει «τελεία» και «κρατίστη» αρετή, συνδεόμενη και στηρίζουσα τις άλλες αρετές διότι «εν δε δικαιοσύνη συλλήβδην πάσα αρετή ένν». Ως αρετή κοινωνική κατ' εξοχήν, που προϋποθέτει τον άλλον άνθρωπον, πραγματοποιείται η διάθεσις του δικαίου ανθρώπου που κατευθύνεται, ως ελευθερία και νόμος, ως απόφασις και κρίσις, ως ήθος αλλά και υπέρβασις της προσωπικής σφαίρας, δηλαδή ως αγαθόν προς τον άλλον και προς το κοινωνικό σύνολο. Ο Αριστοτέλης στρεφόμενος προς τον άνθρωπο εσωτερικεύει εις βάθος την αρετήν της δικαιοσύνης, και το σύνολο των

7. Βλ. σελ. 43-46, βλ. Πολιτικά Α 1252a-1253b, Ηθ. Νικ. 1160a, Ω1129b.

8. Βλ. υποσ. 6.

9. Ηθ. Νικ. Ε1 1129a, Ε8 1135a.

αρετών, και υψώνει τον «δίκαιο» ως σύμβολο σε υπαρξιακό «ιδεώδες». Η σκέψη του φιλοσόφου δεν φείδεται στην προβολή υποστασιακών εκφράσεων και μορφών που συμβολίζουν την κορυφήν του ανθρωπίνου ηθικού αγώνος, αλλά και μεγαλείου και τελειώσεως.¹⁰

Ως αντιπλατωνικός φιλόσοφος εσωτερικεύει την έννοια της δικαιοσύνης και απορρίπτει ως γνωστό τον Πλατωνικό κόσμο των ιδεών και την ιδέα της δικαιοσύνης και προσφεύγει στον εσωτερικό λόγο του ανθρώπου. Το δίκαιο είναι «φύσει» δίκαιο και δύναμις ανήκουσα εις την ουσίαν του ανθρώπου σταθερά και αιωνία. Το φυσικό δίκαιο έχει καθολική ισχύ και δύναμη και ο ορθός νόμος κυριαρχεί και επιβάλλεται ως λόγος και νους. Η φιλοσοφία του δικαίου του Αριστοτέλους απομακρυνόμενη από την διδασκαλία του Πλάτωνος δημιουργεί και επιστημαίνει την εσωτερική σφαίρα του δικαίου, ένα εκ των προτέρων δίκαιο, και ο άνθρωπος καθίσταται έδρα και κέντρο του δικαίου και φορέας της δυνάμεως του δικαίου, το οποίο εντασσόμενο στον κόσμο του ανθρώπου διατελεί σε πλήρη αλληλεξάρτηση με την ηθικο-πολιτική σφαίρα του ανθρώπου. Μετά τον Πλάτωνα, με τον μαθητή του Πλάτωνος, ανακύπτει ένας νέος τύπος ανθρώπου, του οποίου η σημασία συμβολίζεται και συμπυκνώνεται σε κορυφαία ιδεώδη – τύπος του ανθρώπου που προαγγέλει μελλοντικά σημαντικά σχήματα της Ευρωπαϊκής φιλοσοφίας.

Β. Ο Αριστοτέλης μας λέγει¹¹ ότι «λόγον δε μόνον ο άνθρωπος έχει των ζώων», «ο δε λόγος επί το δηλούν έστι το συμφέρον και το βλαβερόν, ώστε και το δίκαιον και το άδικον τούτο γαρ προς τα άλλα ζώα τοις ανθρώποις ίδιον, το μόνον αγαθού και κακού και άδικου και των άλλων αισθησιν έχειν».

Ο Αριστοτέλης δεν περιορίζεται στον ορισμό «άνθρωπος ζών λόγον έχων», ορισμό θεμελιώδη αλλά και λιτό δεχόμενον ερμηνείας, αλλά επιστημαίνει το ίδιον της ανθρωπίνης φύσεως, την σύμφυση δικαίου λόγου και γλώσσης (κρίσεως αποφάσεως): το «δηλούν».

Η κοινωνία έχει ως σκοπόν το ευ ζην, «ούσα δε του ευ ζην»... «του γαρ δήλον ως πάσαι μεν αγαθού τινός στοχάζονται» άνθρωπος «τελειωθείς» «βέλτιστος των ζώων έστιν»... «φύεται φρονήσει και αρετή»... «η ευδαιμονία κατ' αρετή ενέργεια, εύλογον κατά την κρατίστην αύτη δ' αν είη του άριστου»... ο άνθρωπος ως πολιτικόν ον καλλίτερα ως γνωστική – ηθική – πολιτική υπόσταση είναι «αρχιτέκτων του τέλους», του τέλους «προς ο βλέποντες έκαστον το μεν κακόν το δ' αγαθόν απλώς λέγομεν».

Ποιό είναι το νόημα και η σημασία των αρχετύπων τούτων εννοιών και συνδέσεων, αλληλεξαρτήσεων, δομών, δυνάμεων και δυνατοτήτων του ανθρώπου;

II.

Υστερα από τους ορισμούς που προηγήθηκαν, η φιλοσοφία του δικαίου, σε συνάρτηση με την γνωστική – ηθική – πολιτική ύπαρξη ατενίζει και βαδίζει προς την περιοχή, καλλίτερα προς την κορυφήν όπου εντοπίζεται, όπου εδράζεται το μεγαλείο

10. Βλ. μελέτη μου «Πολιτική Ύπαρξη» τομ. Α, σελ. 39. «σκουδαίος», «φιλόσοφος», «σοφός», «μεγαλόψυχος», «μεγαλοκρείττος», «δίκαιος», αριστοτελικά σύμβολα ύψιστης δυνάμεως αρετής και γνώσης.

11. Βλ. μελέτη μου «Πολιτική Ύπαρξη», σελ. 90.

του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης πιστός εις την παράδοσιν και ακολουθών τον Πλάτωνα, διαθέτει εις την περί αρετής διδασκαλία του σημαντικά κεφάλαια αναφερόμενα εις το μεγαλείο του ανθρώπου: πρόκειται για τις αρετές μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία (και μεγαλοπρεπής, μεγαλόψυχος). Ακόμη θα προσθέταμε ότι δεν αντιμετωπίζουμε μόνο μια απλή τελεολογική σύνδεση με την έννοια του «μεγίστου» αλλά μια ευρύτερη και πολυσήμαντη φιλοσοφική θεώρηση του ανθρώπου – ένα κεφάλαιο φιλοσοφίας του μεγίστου – που σε συνάρτηση με συναφή άλλα θέματα της φιλοσοφίας του και ειδικότερα της φιλοσοφίας του ανθρώπου αποτελούν ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα και σημαντικό επίτευγμα της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους. Για τούτο το λόγο στρέφουμε την προσοχή μας και επισημαίνουμε αλλά και εξαιρούμε από το κεφάλαιο τούτο (μεγαλοψυχία) έννοιες κεφαλαιώδους και αποφασιστικής σημασίας, όπως την ελευθερία του ανθρώπου, τη συνάρτηση ελευθερίας και μεγαλοψυχίας, την αρετή της δικαιοσύνης, δηλαδή τα βασικά γνωρίσματα της μεγαλοψυχίας, του μεγαλόψυχου, ή διαφορετικά θεμελιακά γνωρίσματα του μεγαλείου της γνωστικής – ηθικής – πολιτικής ύπαρξης.

Ο Αριστοτέλης σχετικά με την μεγαλοψυχία, μας λέγει,¹² ξεχωρίζουμε δε και τονίζουμε όσα ιδιαίτερα εισέρχονται στην παρούσα ερμηνευτική προσπάθεια, «δοκεί δε μεγαλόψυχος είναι ο μέγαν των αξιών άξιος ων», «ο δε μεγαλόψυχος, είπερ των μεγίστων άξιος, άριστος αν είη, μείζονος γαρ αεί ο βελτίων άξιος, και μεγίστων ο άριστος», «τον ως αληθώς άρα μεγαλόψυχον δει αγαθόν είναι. Και δόξειεν δ' αν είναι μεγαλόψυχου το εν εκάστη αρετή μέγα», «ουδαμώς τ' αν αρμόζει μεγαλόψυχω φεύγειν παρασείσαντι, ουδ' αδικείν», «Έοικε μεν ουν η μεγαλοψυχία οίον κόσμος τις είναι των αρετών», «μείζους γαρ αυτάς ποιεί, και ου γίνεται άνευ εκείνων», «Διά τούτο χαλεπόν τη αληθεία μεγαλόψυχον είναι· ου γαρ οίον τε άνευ καλοκαγαθίας». «Μεγαλόψυχου δε και το μηδενός δείσθαι η μόγις», «αυτάρκουσ γαρ μάλλον». «Αναγκαίον δε και φανερόμισον και φανερόφιλον, το γαρ λανθάνειν φοβουμένου και μέλλειν της αληθείας μάλλον ή της δόξης, και λέγειν και πράττειν φανερώς, παρρησιαστής γαρ διά το καταφρονείν. Διό και αληθευτικός».

Εις τι συνίσταται το μεγαλείο του μεγαλόψυχου, τι προκύπτει από μια σύντομη ματιά εις τα χωρία που επισημαίνουμε. Ο μεγαλόψυχος τελεί κάτω από την επιταγήν του μεγίστου. Είναι μέγας, ολοκλήρωμα και αξιοί το μέγιστο. Συγκεντρώνει όλες τις αρετές και σε μέγιστο βαθμό, βεβαίως και κατ' εξοχήν την δικαιοσύνην. Η μεγαλοψυχία περιλαμβάνει όλες τις αρετές εις έναν αρμονικόν κόσμον, αναφορά εις ανάλογη έκφραση του Πλάτωνος, αλλά εκεί¹³ η δικαιοσύνη προσδίδει αρμονική ενότητα στο εξωτερικό Σύμπαν και στη ζωή των ανθρώπων, ενώ στον Αριστοτέλη η ενούσα δημιουργική δύναμις όλων των αρετών είναι ως εσωτερική δυναμη, ως ύψιστη αρετή, η μεγαλοψυχία που προσδίδει «κόσμον» στο σύνολο των αρετών. Η μεγαλοψυχία είναι ανοικτή δύναμη, δύναμη δημιουργικής ελευθερίας που υπερβαίνει συνεχώς τον εαυτόν της. Εκφράζει την δημιουργική αρχή της προσωπικότητας που θέτει τις αξίες και δημιουργεί νέες αξίες. Ο μεγαλόψυχος για τούτο είναι «σχεδόν» αυτάρκης. Ως

12. Περί μεγαλοψυχίας, Ηθ. Νικ. Δ7 1123b-1125a, Βλ. και «Πολιτική Υ παρξη», σελ. 92.

13. Πλάτων, Πρωτ. 322b-d, αιδώς δίκη αν, εἰεν πόλεων κόσμοι τε και δεμοί φιλίας συναγωγοί.

ολοκλήρωμα αρετής, ο μεγαλόψυχος κατέχει τη δημιουργική δύναμη του λόγου σε ύψιστο βαθμό, το θάρρος να κρίνει και να λέγει. Είναι η αρχή του λόγου του δηλούντος. Είναι δίκαιος και θέτει το δίκαιον. Φορέυς του λόγου και της δυνάμεως του δικαίου, διότι λέγειν, εκφράζει, «δηλοί» το δίκαιον. Η κρίσις και η έκφραση, η δήλωση του δικαίου προϋποθέτει την αρετή της δικαιοσύνης (αλλά και το σύνολο των αρετών) και την αρετή της μεγαλοψυχίας, του θάρρους, της αληθείας, της ευθύνης. Είναι ζών πολιτικών λόγων έχον, το δηλούν τι είναι δίκαιο, τι άδικο...

III.

A. Ανακύπτει το ερώτημα, ποιά είναι η σημασία της εσωτερίκευσης του δικαίου που επιτυγχάνει και κατορθώνει ο Αριστοτέλης; ποιά είναι η σημασία και το νόημα των ανθρωπολογικών τούτων σκέψεων της εντάξεως του δικαίου εις την σφαίραν της ηθικής, πολιτικής υπάρξεως καλλίτερα της εντάξεως και συνύφανσης του δικαίου μέσα εις τούτον τον κόσμον των ενιαίων δομών και διαστάσεων εις μίαν υπαρξιακήν ολότητα. Εις τον κόσμον τούτον του ανθρώπου διαγράφονται δυνάμεις και δυνατότητες συνδεόμενες με τη γνώση, το ήθος, την αρετή, την ελευθερία και τείνουν προς ένα μέγιστο, μέγιστο που συνιστά και το μεγαλείον του ανθρώπου ακριβώς ως γνωστικού – ηθικού – πολιτικού όντος.

Η ερμηνευτική πορεία που ακολουθούμε προϋποθέτει νομίζουμε πριν προχωρήσουμε, ένα σχήμα ανθρωπολογικό της Αριστοτελικής φιλοσοφίας και ειδικότερα της γνωστική ηθικής πολιτικής ύπαρξης του ανθρώπου, σχήμα ερμηνευτικό κατάλληλο να παρουσιάσει το νόημα, το σκοπό, την ουσία, την όλη δομή της υπάρξεως, υπάρξεως όπου συνυπάρχει και δρα η αρετή της δικαιοσύνης: Η ερμηνεία των ορισμών του Αριστοτέλους – κλασσικών θέσεων και εκφράσεων που διέπουν όλο το οικοδόμημα της φιλοσοφίας – έχουν ίσως, κατά την γνώμη μας, παρερμηνευθεί ως προς την σημασία τους, μέσα εις τα πλαίσια στατικών σχημάτων, ή μόνον αντιπλατωνικών τοποθετήσεων και αριστοτελικών νεωτερισμών, που αγνοούν την δυναμικήν κίνησιν του όλου της υπάρξεως.

Η διερεύνηση και ερμηνεία της ηθικής υπάρξεως οφείλει να εκτιμήσει το όλο ηθικό εσωτερικό πεδίο, τις δομές και δυνάμεις του ανθρώπου, τις πραγματικές συγκρούσεις και υπερβάσεις. Η θεώρηση του όλου ηθικού υπαρξιακού πεδίου μας παρέχει τις γνήσιες διαστάσεις της αρετής, του εσωτερικού κόσμου, το νόημα και το σκοπό των ηθικών συγκρούσεων αλλά και των υπερβάσεων: Ο Αριστοτέλης έχει συνείδηση της όλης σπουδαιότητας και σοβαρότητας του ηθικού αγώνος, των αδυναμιών και δυνατοτήτων της υπάρξεως. Εάν προχωρήσουμε τώρα, όσο επιτρέπουν τα όρια της μελέτης, εις την ανάλυση του ηθικού κόσμου, τονίζουμε ότι η «μεσότης» ως έννοια της διδασκαλίας της αρετής είναι ήδη μιά μορφή ελευθερίας. Το αγωνιζόμενο ηθικό άτομο δεν έχει όμως κατακτήσει ήδη τον υψηλότερο βαθμό ελευθερίας τον οποίο επιβάλλει και περιέχει η «προσταγή» της ηθικής συνειδήσεως, του χρέους του λόγου, όπως και αν εννοηθεί τούτο. Η «ακρότης», το «ευ», το «άριστο» αποδίδει στην ηθική εννοιολογία του Αριστοτέλους, την ύψιστη, την απόλυτη – εφ' όσον θα ηδύνατο κανείς να είπη – έκφραση της ελευθερίας, τον απόλυτο στόχο της ελευθερίας. Η μεσότης ως ένας ενδιάμεσος βαθμός ελευθερίας δεν περιορίζεται στη κατά-

κτηση του μέσου, αλλά τείνει και προσβλέπει προς ένα μεγαλύτερο ακόμη και μέγιστο επίτευγμα: την ακρότητα. Ο ηθικός αγών όμως του ανθρώπου δεν περιορίζεται σε σχήματα εννοιών, αλλά κινείται και αναπτύσσεται στο σύνολο των αρετών, οπότε η ελευθερία του ανθρώπου δεν είναι ακρότης μιας μόνον αρετής, όπως θα μπορούσε να μας παρασύρουν οι μεμονωμένες αριστοτελικές αναλύσεις της διδασκαλίας των αρετών. Η αρετή, πολύ περισσότερο, είναι δεσμευτική, επιταγή, «από κάτω» αφ' ενός και ανοιχτή δημιουργική επιταγή «προς κάτω» αφ' ετέρου.

Η ακρότης ως χρέος και ως επιταγή είναι το μέγιστο που επιβάλλει η ηθική νομοτέλεια, διότι οφείλει πρώτον να υπερβεί τη μεσότητα και να στραφεί κατόπιν προς ένα μέγιστο, που παραμένει ως στόχος (και επιταγή) ως ανοιχτή δυνατότητα προς πραγμάτωση χωρίς η άποψη αυτή να αποκλείει ή να παραβλέπει την έννοια του «δυνατού». Το «δυνατό», το αριστοτελικό «δυνατό» ως ηθική περιοριστική δυνατότητα δεν έλκει προς τα κάτω τον ύψιστο στόχο, διότι είναι μόνον ενδεικτικό όριο. Αντιθέτως, δεν θα ήτο τούτο ηθικό επίτευγμα, επίτευγμα οριακό που λαμβάνει το νόημά του από το «αδύνατο». Εις τα πλαίσια των αναλύσεων τούτων, η αριστοτελική ελευθερία του προσώπου, η ελευθερία η συνδεομένη με το χρέος της προσταγής, που έρχεται από το «αδύνατο» χωρίς να παρερμηνεύουμε ως σύνολο αρετών μιας ηθικής προσωπικότητας, εντοπίζεται ως η ακρότης των αρετών, ή στην παράδοση έκφραση, η ακρότης όλων των ακροτήτων: η συνεχής τάση υπέρβασης, αλλά και διατήρησις μέσα στα πλαίσια του δυνατού. Διαφορετικά: η ερμηνεία του ηθικού κόσμου του ανθρώπου σύμφωνα με τη θεμελιακή ορολογία της αριστοτελικής φιλοσοφίας της αρετής, νομίζουμε ότι πρέπει να θέσει το κέντρο βάρους όχι στο «δυνατό», στο «εφ' ημίν», αλλά εις το αδύνατο, εις το υπερέχον δηλαδή εις το άκρον της ακρότητας και εις το βέλος της ακρότητας, διότι τούτο απαιτεί ο ηθικός αγών, που είναι πάντοτε αγών ελευθερίας προς ένα μέγιστο, όπως και αν εκθέτει τούτο ή υπονοεί ο Αριστοτέλης: Μία συνεχής έλξη προς τα «άνω» και όχι μία υποχώρηση προς τα «κάτω», χωρίς τούτο να σημαίνει ότι παραγνωρίζει κανείς την ατομική δυνατότητα και τα όρια που θέτει η πραγματικότητα. Έτσι, νομίζουμε ότι αποδίδουμε πληρέστερα τη γνησιότητα και αυθεντικότητα του αριστοτελικού ηθικού κόσμου του ανθρώπου.

Β. Η ηθική εννοιολογία του Αριστοτέλους πλουσιώτατη μας μιλάει περί της «προαιρέσεως» και του «εκουσίου» και περί του «δυνατού». Είναι βέβαια ορόσημα του ηθικού αγώνος και στηρίγματα, θεμέλια, κίνητρα της πράξης. Αλλά πως ορίζεται, πως επισημαίνεται, που ανακύπτει και πως η ελευθερία της ύπαρξης; Η ελευθερία ως υπαρξιακή αγωνιστική σύγκρουση, αλλά και κυρίως ως υπέρβαση του αγωνιζομένου ανθρώπου δεν αναφέρεται ρητά αλλά συνυπάρχει και αποκαλύπτεται ως ελέγχουσα το όλο ηθικό πεδίο της ύπαρξης (μεσότης, ακρότης). Ανακύπτει πάλιν ως ύψιστο υπαρξιακό επίτευγμα εις τα ακραία μεθόρια των ηθικών κατορθωμάτων, των συμβόλων που χωρίς την οποία δεν είναι νοητά, «μεγαλοπρεπής», «μεγαλόψυχος», «μεγαλοκίνδυνος». Η «ακρότης» ως ειδικό γνώρισμα και επίτευγμα της αρετής, ως όρος του ηθικού αγώνος, και η ύψιστη αρετή της αριστοτελικής ηθικής η μεγαλοψυχία (κατ' εξοχήν ηθική – πολιτική αρετή συνδεομένη με ηθικά – πολιτικά επιτεύγματα και υπερβαίνουσα όλες τις άλλες αρετές εις το σύστημα των αρετών) εκφράζουν ένα ύψιστο ηθικό – πολιτικό χρέος και αίτημα γνώσης και σύλληψης των αρετών: εκφράζουν τη θέση, πραγμάτωση και υπέρβαση των αρετών. Η ελευθερία, χωρίς να

αναφέρεται ρητά, μέσα σε αυτά τα πλαίσια εκφράζει την σύλληψη και πραγμάτωση του ηθικού χρέους σε ένα αγώνισμα χωρίς όρια, που προϋποθέτει το λόγο και τις αξίες, αλλά και κυρίως την προσωπική δημιουργική αυθορμησία προς ένα μέγιστο (ακρότης) και για τούτο τείνει πάντοτε πέρα από το σύστημα των αξιών (μεγαλοψυχία, αυτάρκεια, άριστον, ευ, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοκίνδυνος) ως ο ίδιος ο Αριστοτέλης τονίζει στις αναλύσεις του για την μεγαλοψυχία. Αρετή σε έσχατη ανάλυση είναι αγώνας για ένα μέγιστο, μέγιστο όμως καθοριζόμενο, τιθέμενο από το λόγο και τις αρετές ως τέλος.

Αν συνεχίσουμε την ερμηνευτική της αρχαίας ύπαρξης από την σκοπιά του ανθρώπινου μεγαλείου ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει στην ομάδα των αρετών που αναφέρονται άμεσα κατ' αρχή (και ετυμολογικά) στο μέγιστο: Είναι τα περί μεγαλοπρέπειας και μεγαλοψυχίας κεφάλαια των Ηθικών Νικομαχείων, σε συνάφεια βέβαια με τους ορισμούς της αρετής. (Γιατί κατά τον Αριστοτέλη, πρέπει να συνοδεύεται η αρετή από δύναμη «Δει δ' ου μόνον αρετήν αλλά και δυνάμιν υπάρχειν, καθ' ην έσται πρακτικός»).¹⁴ Τα κεφάλαια που αναφέραμε δεν είναι μόνον κορυφαία της αριστοτελικής ηθικής και αξιολογίας, αλλά και ως φρονούμε, κεφάλαια φιλοσοφίας του ανθρώπινου μεγαλείου και τούτο μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα εδώ. Η ελευθερία του ανθρώπου ανακύπτει κυρίως με εσωτερικά μεγέθη και δυνάμεις που συνοδεύονται από τις μέγιστες αρετές: μεγαλοψυχία, μεγαλοπρέπεια. Ο μεγαλόψυχος λέγει ο Αριστοτέλης είναι άξιος να αναδεχθεί την επιταγήν του μεγίστου μαθήματος «ο μεγάλων αυτών αξιών άξιος ων»... εν μεγέθει γαρ η μεγαλοψυχία». «έοικε μεν συν η μεγαλοψυχία οίον κόσμος τις είναι των αρετών, μείζους γαρ αυτάς ποιεί και ου γίνεται άνευ εκείνων...». Η μεγαλοψυχία υπερβαίνει τις αρετές, αλλά και καθιστά τις αρετές μεγαλύτερες, άρα δεν ημπορεί να υπάρχει χωρίς τις αρετές. Εδώ «κάτω», η μεγαλοψυχία, μια αρετή, υπερβαίνει και προϋποθέτει τις άλλες. Η ίδια η ύπαρξη διευρύνει, ως φορεύς της μεγαλοψυχίας, όλη η ύπαρξη ως μεγαλοψυχία αυξάνει τις αρετές, η ίδια η ύπαρξη υπερβαίνει τις αρετές που η ίδια θέτει, δηλαδή η ίδια η ύπαρξη υπερβαίνει τον εαυτό της. Ο Αριστοτέλης «θραύει» εις το σημείο τούτο, το σύστημα και την ισορροπία των αρετών: δεν υπακούει η ύπαρξη στις αρετές, αλλά η αρετή στην ύπαρξη. Αλλά τούτο μόνον η αυθορμησία, η πρωτοβουλία, η δημιουργική της ελευθερίας σε μια γενική έκφραση ως ύπαρξη ημπορεί να πράξει. Ο μεγαλόψυχος εκφράζει το καθαρό μεγαλείο της ύπαρξης ως εσωτερικό μέγεθος, που συμπίπτει με τη διάσταση της ελευθερίας: γιατί τι άλλο είναι το ον τούτο, που προϋποθέτει τις αρετές (η γνωστική πλευρά) και υπερβαίνει τις αρετές προς μία πάντοτε υψηλότερη αξιολογία. Όπως και ο σοφός κατά τον Αριστοτέλη και ο μεγαλόψυχος κατακτά την υπαρξιακή εκείνη κατάσταση, το υπαρξιακό ύψος που ονομάζει, που καλεί αυτάρκεια που είναι ένα επίπεδο υψίστης υπαρξιακής ελευθερίας: «μεγαλόψυχου δε και το μηδενός δείσθαι ή μόγις», «σκουδάζοντος γάρ...αυτάρκους γαρ μάλλον» όπου η αυτάρκεια δεν πρέπει να ερμη-

14. Βλ. δι' όσα αναπτύσσονται εδώ σχετικά με την ελευθερία και την έννοια του μεγίστου στον Αριστοτέλη, τη μελέτη μου «Δεινότεατο». Μεγαλείο και δύναμη του αρχαίου ανθρώπου» («Πολιτική Ύπαρξη», τομ. Α, σελ. 71-83 και ιδιαίτερα σελ. 90, 91, 92). Επίσης «Πολιτική Ύπαρξη», τομ. Β, σελ. 25-46, τη μελέτη μου «Το νόημα της ελευθερίας της υπάρξεως με αφορμή τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη» και ιδιαίτερα σελ. 41-45.

νευθεί ως ένα είδος «απραξίας» αλλά πολύ περισσότερο προϋπόθεση του σπουδάζειν δηλαδή είναι «άνοιγμα» ελευθερίας. Ο μεγαλόψυχος ως συγκεκριμένο υπαρξιακό επίτευγμα ημπορεί να είναι κάτι μοναδικό και κατ' εξοχήν δισεπίτευκτο. Αλλά η υπαρξιακή δομή και το νόημα του μεγαλοψύχου έχει καθολική πανανθρώπινη σημασία. Διαφορετικά, ένα μεγάλο ηθικό σύμβολο (ή «ιδεώδες») απευθύνεται και εκφράζει όλους τους ανθρώπους. Οι φιλόσοφοι Πλάτων, Αριστοτέλης, Kant φιλόσοφοι δημιουργοί των μεγάλων συμβόλων του ανθρώπινου μεγαλείου, δεν είναι σημαντικοί ως φιλόσοφοι, επαναστάτες, δημιουργοί του Νέου, δεν είναι για τους ολίγους, αλλά είναι μεγάλοι για όλους. Ειδεμή δεν θα ήσαν μεγάλοι με την έννοια του κυριαρχου στοχαστή για όλες τις εποχές. Ακριβώς εδώ έγκειται η μεγαλοσύνη του συμβόλου (δηλ. του μεγαλοψύχου) να είναι απρόσιτο αλλά και προσιτό. Άλλο η διάσταση του μεγίστου ως υπαρξιακό μέγεθος και σύμβολο και έτερο τα ενδεχόμενα επίτευγματα και οι συγκεκριμένες δυσχέρειες.

Οι ορισμοί της αρετής συμπίπτουν με τα όρια ενός υπαρξιακού εσωτερικού «χώρου» – και όχι με ένα περιορισμένο ηθικό εγώ – με συρρικνωμένη σημασία. Ο Αριστοτέλης βλέπει πραγματικές συγκρούσεις και αντιθέσεις, και προϋποθέτει αδιάκοπη μέγιστη αγωνιστική προσπάθεια τόσο για την απόσπαση και απομάκρυνση από τα άκρα (που θέτει ο ορισμός της αρετής) όσο και για (και τούτο έχει ειδική σημασία) την υπέρβαση – σύλληψη και πραγμάτωση της υπέρτερης αξίας δηλαδή δημιουργική κίνηση προς το μέγιστο. Το ειδικό μεγαλείο της αρετής του εναρέτου οφείλεται στη διάσταση της «ακρότητας», κατά τον ίδιο τον ορισμό του Αριστοτέλους. Όχι μόνο ως αξιολογική διάσταση αλλά ως πραγματική διάσταση ελευθερίας «ανοικτής» προς τα «άνω» «απεριόριστη» προς κάθε νέα δημιουργία και πράξη που η ελεύθερη ύπαρξη θα συλλάβει. Η ακρότης με την έννοια αυτή συμπίπτει – δεν ημπορούμε να υποθέσουμε διαφορετικά – με τη βούληση (που πρέπει να είναι ελεύθερη) γιατί αυτή τελικά κυριαρχεί και ελέγχει το πεδίο της αρετής. Αν η βούληση ως ενιαία δύναμη του πράττειν δεν ήταν ακρότης (πάντοτε με την αριστοτελική σημασία) τότε δεν θα ήταν η αρετή «αρετή» αλλά ένα περιορισμένο σχήμα, χωρίς γνήσια γνωστική – ηθική – πολιτική – δημιουργική σημασία. Η ακρότης ως εσωτερικό μέγεθος συμπίπτει με την βούληση (και το λόγο), δηλαδή με τις δυνάμεις της ελευθερίας, που συμπαρασύρει και ανυψώνει ως υπέρβαση και οδηγεί στην πραγμάτωση του ύψιστου χρέους, οπότε ολοκληρώνεται στην πράξη και το κύριο δημιουργικό νόημα της αρετής. Στη φιλοσοφία της αρετής η «ακρότης», η «μεγαλο» - ψυχία συνδέονται στον Αριστοτέλη σε μια εσωτερική αλληλουχία των δυνάμεων και δυνατοτήτων της ελευθερίας «εστιν δη ο μεγαλόψυχος τω μεν μεγέθει άκρος, τω δε ως δει μέσον...», τω μεν μεγέθει άκρος – το μέγεθος του μεγαλοψύχου δεν είναι βέβαια ποσοτική ή ποιοτική ιδιότητα του υποκειμένου, αλλά εσωτερική διάσταση σύμφυτη με την ύπαρξη. Τούτου σημαίνει και εκφράζει την ειδική δύναμη της ελευθερίας που προϋποθέτει η αρετή για να γνωρίσει τον εαυτόν της και για να πραγματούσει τον εαυτόν της.

Ο Αριστοτέλης λέγει «το γαρ της αρετής άθλον και τέλος άριστον είναι φαίνεται και θεϊον τε και μακάριον». ¹⁵ Η σκοποθεσία που αποβλέπει σε ένα έσοχα και ύψι-

15. Βλ. υποσφ. 3.

στο στόχο (άθλος, άριστο, θείο, μακάριο) δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί αν δεν αναλάβει το μέγιστο τούτο έργο η ελευθερία του ανθρώπου, η οποία νοείται και υποτίθεται ως θεμελιακή κατηγορία της ηθικής - πολιτικής υπάρξεως, μόνον εφ' όσον τείνει προς το μέγιστο και ύψιστο δηλαδή σε αδιάκοπη υπέρβαση του εαυτού της.

IV.

Ο μεγαλόψυχος εκφράζει ένα σύμβολο, ένα σύμβολο μεγαλείου και δυνάμεως, το οποίο περιλαμβάνει όλες τις αρετές και εκφράζει δημιουργικά μέσα στη ζωή το ήθος, τη γνώση, την ελευθερία, το λόγο σε ένα μέγιστο βαθμό. Είναι ένα «μέγιστο μάθημα» αρετής και ανθρωπιάς. Όπως ο Πλάτων ανέπτυξε μια διδασκαλία του ανθρώπου με τον κόσμο των ιδεών της Πολιτείας και της δικαιοσύνης, που κορυφώνεται στην ιδέα του αγαθού, έτσι ο Αριστοτέλης εσωτερικεύει το Πλατωνικό τούτο «μέγιστο μάθημα», κατ' αναλογία και αντιστοιχία μέσα στα πλαίσια της ιδικής του διδασκαλίας διαφωνών (αλλά και συμφωνών) προς τον Πλάτωνα, και εκφράζει το μέγιστο μάθημα με τη μέγιστη αρετή εις το μέγιστο σύμβολο μεγαλοψυχία - μεγαλόψυχος.

Η ιδιαίτερα σημασία που αποδίδουμε και προσπαθήσαμε με την ερμηνεία μας να προσδώσουμε οφείλεται στο γεγονός ότι το αριστοτελικό σύμβολο βασίζεται σε μια εσωτερική δημιουργική αρχή, αρχή που προστάται και ελέγχει και κυριαρχεί όλου του κόσμου των αρετών. Το «μέγας», το «μεγάλος» σημαίνει και εκφράζει ακριβώς ως το μεγάλο-ψυχος την ανοικτή δημιουργική δύναμη της υπάρξεως, τόσο προς τα έσω όσον και προς τα έξω προς το Εσύ, την κοινωνία, την Πολιτεία. Εάν - χωρίς ειδικές δεσμεύσεις - θελήσουμε να αποδώσουμε το σύμβολο τούτο με έννοιες γύρω και πέρα από κλασσικά ιδεαλιστικά σύμβολα (Kant, Fichte) αλλά και διά μέσου της σημερινής φιλοσοφίας της υπάρξεως θα τολμούσαμε να μιλήσουμε για μια συγκεκριμένη ύπαρξη, μέσα στη συγκεκριμένη πραγματικότητα όπου η ύπαρξη προβάλλεται ως αυτοθεσία του Εγώ (όπου το Εγώ τούτο εκφράζει το σύνολο του αριστοτελικού ανθρώπου) όπου το εγώ τούτο συνίσταται από δικαιοσύνη και ελευθερία ή διαφορετικά περί αυτοθεσίας του δικαίου και της ελευθερίας μέσω του Εγώ, της δημιουργικής αρχής του μεγαλοψύχου, της υπάρξεως του ανθρώπου που εκφράζει ο μεγαλόψυχος. Με τους ορισμούς «ο άνθρωπος πολιτικόν» αλλά και η «δικαιοσύνη πολιτικόν» η αρχή του δικαίου, και η αρχή της πολιτικότητας ενώνονται στην πολιτική ύπαρξη που είναι πάντοτε στον Αριστοτέλη με ένα ειδικό νόημα, (χαρακτηριστικό και για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και κοσμοθεωρία), πολιτική - δικαιοσύνη και δικαιοσύνη πολιτική ύπαρξη. Η ιδιοτυπία του αριστοτελικού συμβόλου συνοψίζεται τόσο στο μεγαλείο που εκφράζει, όσο και στο πανανθρώπινο νόημα παρ' όλη την απόσταση που το χωρίζει από τον κοινό άνθρωπο:

Τα πλαίσια της μελέτης δεν μας επιτρέπουν να εκταθούμε στην ενεργοποίηση του φυσικού δικαίου στη σημερινή πραγματικότητα, έχοντας ως αφετηρία τη φιλοσοφία του δικαίου του Αριστοτέλους. Αλλά το σχήμα που προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε, ήδη θέτει με όλες τις επιβαλλόμενες επιφυλάξεις την επιθυμία να προβληθεί και

ως ύπαρξη πολιτική – δικαιοϊκή που ως μία έκφραση του αριστοτελικού φυσικού δικαίου να αποτελέσει και μια δημιουργική θετική προσπάθεια.¹⁶

Τούτο σημαίνει ότι είναι σε θέση να σταθεί και να αντιμετωπίσει άλλες απόψεις και άλλα ρεύματα, χωρίς να αγνοούνται βέβαια τα σημερινά πανανθρώπινα προβλήματα ως και οι κοινωνικές αναστατώσεις, συγκρούσεις και ιδιοτυπίες του καιρού μας. Αλλά η εμπειρία και η συμμετοχή στην εμπειρία είναι ένα στοιχείο και το αργίσι με μια γενική έννοια είναι το άλλο στοιχείο που είναι αναγκαίοι όροι μιας φιλοσοφίας του ανθρώπου και τέλος, ακόμη όμως η διάσταση της μεγαλωσύνης ως φιλοσοφικός όρος, που από τη φύση του αναζητεί το ήθος, καιπου εγγυάται και αναδεικνύει το σκοπό και το ρόλο του ανθρώπου μέσα στην παλαίστρα της κοινωνίας και ιστορίας.

16. Werner Maihofer, *Naturrecht als Existenzrecht*, Frankfurt 1963, σελ. 13, αναφορά εις τους E. Spranger, E. Fechner, K. Engisch, A. Kaufmann, H. Welzel εις τους οποίους εδώ δεν μπορούμε να εκτιμούμε.